

4. Konflikter om allmenninger rundt Røros kobberverk cirka 1648-1800

Henrik Izzet Thommesen

Introduksjon

Dette kapitlet handler om bruks- og eiendomsrett i allmenninger i områdene nære Røros kobberverk i tidlig moderne tid, fra 1646 til det tidlige 1800-tallet. Jeg vil drøfte allmenningers historiografi, og da spesielt de engelske, og jeg vil vise en likhet mellom England og det større Røros-området i perioden. I England er det en fortelling om «enclosure» (*innhegning*). Jeg vil hevde at noen av de samme trekkene fra engelsk enclosure er å finne i historien om allmenningene rundt Røros. Samtidig vil jeg fremheve ulikheten i institusjonelle virkemidler i England og Norge. I stor grad ble innhegning av allmenningene rundt Røros foretatt gjennom gamle føydale institusjoner, som privilegiesystemet, under velsignelse av eneveldet, mens den engelske enclosure i stor grad hvilte på parlamentarisk lovgivning i rammen av en engelsk stat av gradvis mer borgerlig karakter.

For ledelsen ved Røros kobberverk var skogene i allmenningene interessante på grunn av det store behovet for naturressurser i den daglige driften. Historien om kobberverket, allmenninger og skog er derfor i bunn og grunn en historie om bruks- og eiendomsrett over naturressurser og et skifte i forståelsen av disse rettighetene. Dette skiftet innebar konflikt mellom aktører som representerte forskjellige interesser og forskjellige

samfunnsklasser. Utgangspunktet i denne undersøkelsen er derfor at eiendomsrett ikke er et konstant, utvetydig fenomen, men har vært gjenstand for skiftende definisjoner gjennom tidene. Folks oppfatning av eiendomsrett var annerledes i tidlig moderne tid sammenlignet med moderne tid. Det leder til spørsmålet om hvilke krefter som førte til nye oppfatninger av rett til eiendom, og spesielt oppfatningen av felles eller privat rett, og til spørsmålet om hvordan nye oppfatninger og konflikt påvirket den faktiske retten og bruken av eiendom.

I Norge var utviklingen mot en moderne forståelse av eiendomsrett markant på 1800-tallet, med Grunnloven av 1814 som startpunkt. Grunnloven formulerte for eksempel prinsipper mot «[n]ye og bestandige Indskrænkninger i Næringsfriheden» (Helland, 1892, s. 550). Fritz Hodne (1985) identifiserer den samme utviklingen etter 1814. Han peker på etableringen av rettsstatlige prinsipper og et skifte vekk fra merkantilisme, og på at nye økonomiske rammer ble skapt med Grunnloven. Rettstatsideen, skriver han, var en kontrast til eneveldets vilkårlige inngrep i det økonomiske livet (Hodne, 1985, s. 207). Denne utviklingen handler blant annet om avskaffelsen av næringsprivilegiene fra tidlig moderne tid. Men jeg vil vise at før avskaffelsen av privilegiene i siste halvdel av 1800-tallet, var privilegiesystemet en viktig institusjon for tidlig akkumulasjon av kapital i gruveindustrien og dermed en viktig institusjon for en stadig mektigere klasse av borgere. For Røros kobberverk kom dette til uttrykk gjennom kongelige privilegier gitt til verkseierne. I undersøkelsen av forholdene rundt kobberverket vil denne privilegeringen knyttes til utnyttelsen av skoger som lå i allmenninger.

Allmenninger har lenge vært et studieobjekt i både økonomifaget og historie. Utnyttelse og styring av allmenninger ble populære forskningsfelt innen økonomi etter Garrett Hardins 1968-artikkel «The tragedy of the commons» og senere Elinor Ostroms bok *Governing the commons* (1990), som la grunnlaget for at hun ble tildelt nobelprisen i økonomi i 2009. I historiefaget har historien om allmenninger tradisjonelt blitt knyttet til fremveksten av kapitalisme i England fra 1600-tallet og videre. Sosialhistorie har preget tematikken, for eksempel John Hammonds (1872–1949) og Barbara Hammonds (1873–1961) verker om innvirkningen enclosures hadde på den engelske landsbybefolkningen. Allmenninger («commons»)

i England har stått sentralt i forskeres forsøk på å forstå utviklingen fra et føydalistisk til et kapitalistisk samfunn. I England er det i all hovedsak en historie om privatisering av det som ble regnet som felles eiendom, økende kommersialisering av jordbruket og proletariseringen av engelske småbønder.

Ved inngangen til 1700-tallet var det engelske jordbruksarealet dominert av «open fields», et treåkersystem. I dette systemet var åkrene brukt i fellesskap av lokalsamfunnet, mens enkelte familier eller enkeltpersoner hadde ansvar for stykker av åkrene. I og rundt dette området var det beitemark og skog, som også ble disponert i fellesskap, og i grove trekk utgjorde dette allmenningene i England på starten av 1700-tallet. Rundt 1850 var allmenningene nesten borte, et resultat av økende makt bak kravene til «the enclosure movement», som omgjorde en praksis med sedvanlige – og i noen tilfeller uvisse – rettigheter i allmenningene til et system med klare, lovfestede eiendomsrettigheter til dyrket mark og innhegning av allmenninger (McCloskey, 1972). Konfliktene som var en del av denne utviklingen, er behandlet av blant andre Edward P. Thompson (1993). Tvister om allmenningsrett var normalen, skriver han, og på 1700-tallet fantes verken skog eller mark som ikke var gjenstand for konflikt om allmenningsretten. Allmuen hadde disponert allmenninger ut fra en nedarvet felles forståelse av bruksrett og felleseie. Hver åker var delt inn i små lapper slik at hver familie kunne nytte jorden, uavhengig av hvilken åker som lå brakk (Thompson, 1993). Fra et moderne perspektiv vil dette systemet, som Deirdre McCloskey (1972) påpeker, synes ineffektivt og upraktisk. McCloskey understreker samtidig at hensynet til effektivt jordbruk i allmuens øyne var underordnet en tanke om lik fordeling av land (i et lokalt område der enkeltpersoner følte gruppetilhørighet) (McCloskey, 1972). Motstandere av allmenninger inntok en annen holdning. Thompson siterer utdanningsreformator og forfatter John Bellers (1654–1725): «Forests and great Commons make the Poor that are upon them too much like the *Indians*...» (Thompson, 1993). Allmenningene, fortsetter Bellers, var «a hindrance to Industry, and ... Nurseries of Idleness and Insolence» (Thompson, 1993, s. 165). Thompson oppsummerer: «Security of property is complete only when the commons come to an end» (Thompson, 1993, s. 165).

Innhengningen og privatiseringen av allmenningene skjøt fart ut over på 1700-tallet, men flere lover og regler, spesielt knyttet til bruksrett i allmenningene, viser at allmuene var vant til å omorganisere allmenninger og til å forhandle om bruksrett (de Moor, Lana-Berasaín, Laborda-Pemán, van Weeren & Winchester, 2016 [med eksempler fra Nederland, England og Spania]). Allmenninger var ikke statiske størrelser. Likevel var allmenningene i England åsted for store brytninger mellom en gammel og en ny måte å utnytte jorden og organisere økonomien på. Dette er utviklingstrekk vi finner igjen i Norge i perioden.

Jeg har i denne redegjørelsen lagt til grunn at skogområdene i undersøkelsen ble betraktet som allmenninger, i den grad vi forstår en allmenning som et område der en identifiserbar gruppe har førsterett til bruk (Berge, 1996). Men en allmenning innebærer samtidig et felles eller uklart eierforhold, som Aud Mikkelsen Tretvik siterer fra en kilde i 1652: «Almindig/ eller Almindelig ... er det som er tilfællis oc uskiff/ jord eller andet/ saa at ingen der udi veed sin særlige Lod» (Tretvik, 1996, s. 119). Et annet vanlig trekk i Norge i perioden var at allmenninger ofte var en del av kronens eget gods, såkalte kongelige allmenninger, men som fungerte som allmenninger i praksis, i den forstand at lokale allmuer hadde fri tilgang til områdene. De blir her omtalt som statsallmenninger under kongens herredømme, som oftest konsolidert etter innføringen av eneveldet av kong Frederik III i 1660. Samtidig var det, før eneveldets tid, en klar oppfatning blant bønder i Norge at allmenninger var underlagt lokale bygdelag, og denne oppfatningen besto muligens langt inn på 1700-tallet. I alle tilfeller var det uavklarte rettsforhold til allmenninger rundt Røros mellom innføringen av eneveldet og midten av 1700-tallet. Tretvik karakteriserer denne perioden som en brytningstid i forestillinger om allmenninger og eiendom (Tretvik, 2000).

Selv om historien om engelske allmenninger i all hovedsak handler om innhegningen av dyrkbar jord eller beitemark, finnes det tidlige eksempler på at også skogallmenninger var årsak til konflikt i England. Stuart-kongene Jakob VI og Karl I begynte på starten av 1600-tallet massiv enclosure av skog i England. Disse skogene, dog formelt under kronens eierskap, var i praksis allmenninger brukt av bønder over hele landet. Innhegningen av disse skogene førte til eksklusjon av tradisjonelle brukere av skog og betydelige protester fra allmuen (Robson, 2017). Kronens eierskap

over skog og allmuens bruk av skog som allmenninger er noe vi kjenner igjen fra Norge som kongelige allmenninger.

Allmenninger bryter på mange måter inn i vår moderne forståelse av eiendom, og de skaper forvirring i rettssystemet også i vår tid, som Erling Berge (Berge & Haugset, 2015) har vist med konflikten mellom landeier og lokalbefolkning om jaktrettigheter i Follafooss i 2003. Allmenningen i Follafooss var på slutten av 1700-tallet en kongelig allmenning som senere gikk over i privat eie. De delene som fortsatte i offentlig eie, ble i 1980-årene organisert som aksjeselskap (Berge & Haugset, 2015). Det skjedde ved et skifte i oppfatningen av allmenninger i Norge, fra en nedarvet forståelse av felles rettigheter til en underordning av ideen om privat eiendomsrett.

Konflikter om allmenninger på Tolga, Dragås og Femund

Røros kobberverk utvant kobber i 333 år mellom 1644 og 1977, og i løpet av denne perioden opplevde kobberverket både sterke oppgangstider og sterke nedgangstider. Siste halvdel av 1700-tallet og siste halvdel av 1800-tallet står tilbake som de mest suksessrike periodene i verkets historie. Nedgangstidene hadde flere årsaker. De viktigste blant dem var en til tider svært varierende internasjonal kobberpris og ødeleggelser eller blokade knyttet til de mange krigene mellom Danmark-Norge og Sverige, samt Napoleonskrigene. På 1700-tallet var det likevel en lokal faktor som frem til midten av 1800-tallet muligens ga de største utfordringene for driften: kobberverkets nesten utømmelige behov for produkter fra skogen i form av trekull, tømmer, setteved og røstved. Dette var råvarer som var essensielle i verkets daglige drift. Setteved ble brukt til fyrsetting av gruveganger, trekull og røstved var brennstoffet i smelting av kobbermalm før overgangen til steinkull mot slutten av 1800-tallet, og tømmer ble brukt til vedlikehold av verkets diverse anlegg. Alt dette ble hentet fra skogområdene rundt gruvene og smeltehyttene. Røros kobberverk hadde derfor et stadig behov for å sikre driftsressurser fra skogene, et behov som økte med økt produksjon, og som ble vanskeligere å tilfredsstille jo mer skog verket utnyttet. Torgeir Fryjordet (2003) bruker data fra verket fra 1740-årene og

konkluderer med at for hvert tonn garkobber som ble produsert, trengte Røros kobberverk cirka 205 kubikkmeter ved (setteved, røstved, trekull). Mellom 1761 og 1800 produserte kobberverket i gjennomsnitt 460 tonn garkobber i året (Fryjordet, 1992).

Røros kobberverks hevd i allmenningene hvilte på et sett med innrømmelser fra kronen (staten) som over tid var gitt til verket. Disse innrømmelsene ble gitt i form av næringsprivilegier. Privilegiene kan deles inn i to hovedkategorier: generelle og spesielle. De generelle privilegiene forekom ofte i lovs form og gjaldt større grupper som stender eller hele næringer, og for bergverk var de vanligvis formulert i bergordinanser eller forordninger. De spesielle privilegiene ble derimot gitt til for eksempel enkelte bergverk (Nagel, 1986). Samlet sett kan «privilegering» tolkes som et virkemiddel for å støtte opp om næringsvirksomhet. Den svenske historikeren Eli Heckscher mener således at det var en klar sammenheng mellom privilegier og den merkantilistiske økonomiske politikken i europeiske land i tidlig moderne tid (Heckscher, 1969). Nagel (1986) legger også vekt på at privilegiene symboliserte et forhold mellom to aktører i en hierarkisk struktur. Dette fremhever rollen og makten staten hadde over økonomien, og statens forhold til en privilegert stand eller klasse.

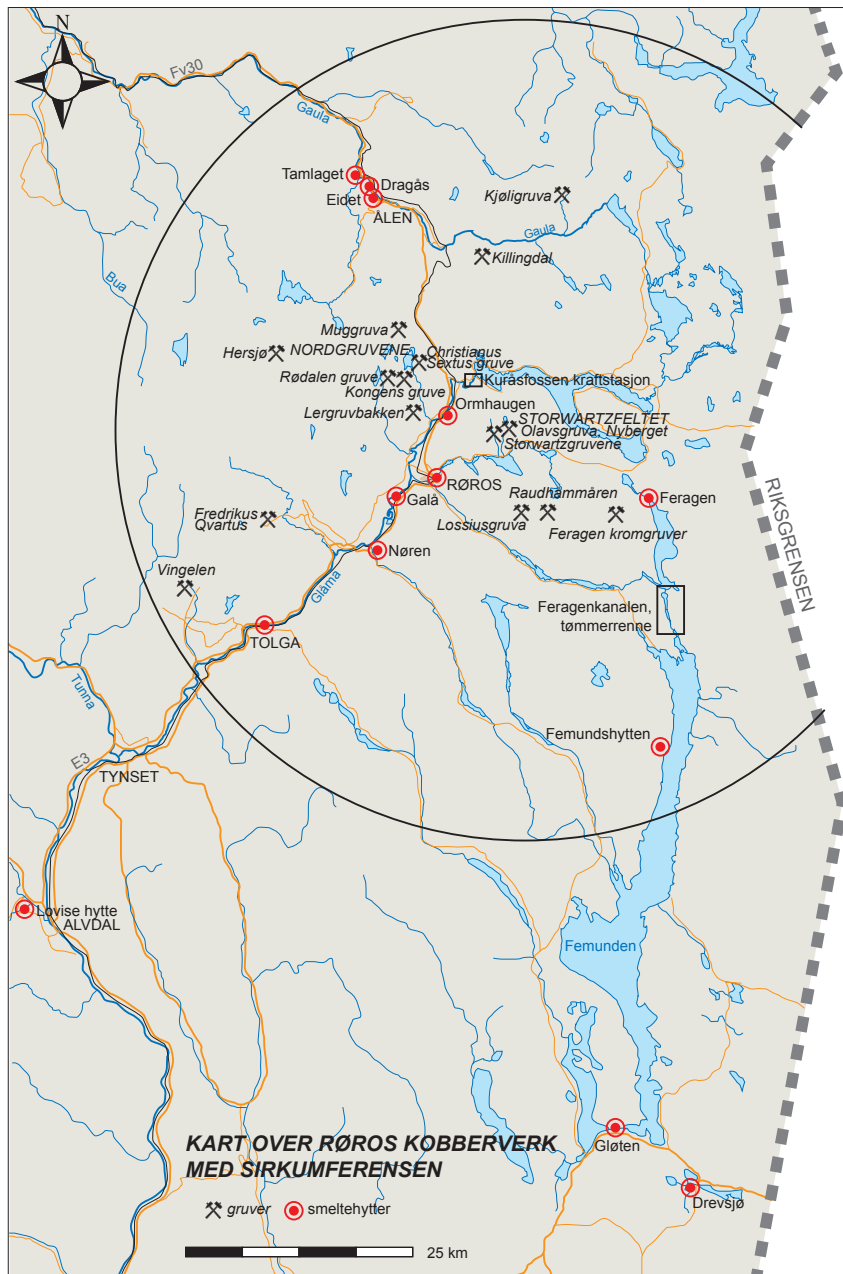
Torkel H. Aschehoug beskrev i 1892 privilegering som muligheten til «at raade friere end andre over egen Person og Eiendom» (Aschehoug, 1892, s. 182). Det innebar unntak fra de allmenne lover og regler. Uprivilegerte aktører sto i en annen stilling, og muligheten til å råde friere enn andre over egen person innebar ofte også en begrensning av andre personers «frihet». Dette gjaldt også næringsprivilegiene, som for eksempel de som ble gitt til Røros kobberverk. Bøndenes rettigheter ble negativt definert: «Bondens rett begynner først der bergverkseiernes privilegium tar slutt» (Nagel, 1986, s. 236).

Dette vises i en oppsummering i åtte punkter av bergverksprivilegier gitt før 1814. Tre av åtte punkter angikk forholdet mellom verk og allmue, og de innebar blant annet at verkene ble gitt forrang over andre brukere i skogene, bestemmelser om allmuenes pliktarbeid og verkens jurisdiksjonsrett i bergverksamfunnene (Nagel, 1985). Privilegiene var på denne måten grunnlaget for industrialistenes hevd i skogallmenninger. Det var en statsstøttet hevd gitt til en gruppe som strengt tatt var fremmed

i områdene den skulle virke i. De lokale bøndene baserte derimot sin hevd på sedvane og eldre tiders bruk av skogallmenningene. Allmenninger, privilegier og bruks- og eiendomsrett er derfor konsepter som veves inn i hverandre i tidlig moderne tid, og de kan vanskelig forstås separat fra hverandre.

Røros kobberverks privilegierett ble grovt sett basert på tre innrømmelser fra kronen:

1. Privilegiebrevet av 1646 var gitt av Christian IV og stipulerte rettigheter og plikter spesifikt for Røros kobberverk. Her finner vi formuleringer som at ingen skulle «være tilladt nogen Erts eller Fundgrube, ud af hvad Metal og Mineralier det og være kan, gamle eller nye Gange, saavel som Skove, Fosser, Vandfalde, at muthe eller til Brug bevilges og optages, undtagen fornævnte Participanters egen Consence» (Øisang, 1946, s. 32). Dette gjaldt innenfor et gitt område, kalt «sirkumferensen», en radius på cirka fire mil rundt verkets første funngruve. Innenfor sirkumferensen skulle bergverket ha enerett på alle mineralfunn, ressurser fra skogene og bruk av vassdrag. Relativt tidlig i kobberverkets levetid ble det klart at sirkumferensens geografiske område ikke var nok til å understøtte verkets betydelige produksjon. At grensen til Sverige kuttet gjennom store deler av dette området, gjorde ikke saken bedre (Thommesen, 2017). Se bilde Sirkumferensen på side 80.
2. Bergordinansen av 1683 bekreftet i stor grad disse rettighetene, men ga i tillegg tillatelse til bruk av kongens skoger utenfor sirkumferensen samt ga verkene mulighet til ekspropriasjon av nærliggende gårder.
3. Interimsprivilegiene av 1687 bekreftet i all hovedsak privilegiebrevet og bergordinansen, men prioriterte også bergverksnæringen fremfor sagbruksnæringen i konflikter om naturressurser.

«Sirkumferensen». Ufullstendig sirkel på grunn av riksgrensen mot Sverige. Tegner: Astrid J. Nyland, fra B.l. Berg (red.): Bergverk i Norge. Kulturminner og historie. Fagbokforlaget 2016.

Privilegiebrevet, bergordinansen og interimsprivilegiene må tolkes som et felles sett med privilegier som utfylte hverandre, og som dannet grunnlaget for senere privilegering. De favoriserte bergverksnæringen fremfor lokal allmue og andre næringer. De nevner spesielt bruken av skog, men tilføyelsene i 1683 og 1687 markerte også økt statlig interesse ved at nye krav til innrapportering og statlige utredninger av verkenes ressursbehov spilte en større rolle enn tidligere (Thommesen, 2017).

For Røros kobberverks del er det spesielt tre allmenninger som står sentralt i denne undersøkelsen: Tolga, Dragås og allmenningene rundt Femunden og sørover i Hedmark. De to sistnevnte strakk seg utenfor kobberverkets opprinnelige sirkumferens og, i tilfellet med femundsallmenningene, relativt langt sør i Rendalen. Kobberverket benyttet seg av skogene i alle disse områdene, men bruken startet på forskjellige tidspunkter. Utnyttelsen skjedde trinnvis som følge av en geografisk ekspansjon av gruvedriften, med utnyttelse av de nærmeste skogene først. Ikke bare startet bruken av allmenningene til forskjellige tider; konfliktene som oppsto, involverte også forskjellige aktører. I Tolga-området var verket i konflikt med en liten gruppe bønder. I Dragås-området kom verket i konflikt med en ekspanderende sagbruksindustri, mens det i Femund-området var i konflikt med en større og bedre organisert gruppe bønder (Thommesen, 2017). Fellesnevneren for disse konfliktene er likevel partenes hevd på bruks- og eiendomsrett i allmenninger med skog.

Tolga

En av de første konfliktene mellom kobberverket og allmuen forekom i Tolga-området (herunder også Os og Vingelen, kalt Vingelen anneks) sørøst for Bergstaden. Konflikten om skogallmenningene i Tolga ble løst til kobberverkets fordel ved en utskilling av skog fra bøndenes jordegods. Virkemidlene som verkseierne tok i bruk for å få dette resultatet, varierte. Etter de første krongodssalgene i 1660-årene gikk partisipanter (andelsiere) ved verket til oppkjøp av jordegods (med skog) i Os og Vingelen (Thommesen, 2017). I tillegg tok verksledelsen i bruk rettsforfølgelser av bøndene og allmuen, eller trusler om slike, for å hevde det de mente var verkets rett i området.

Mye av konflikten i Tolga bunnet i salg av statens eiendommer. Mellom cirka 1660 og 1720 rokket krongodssalgene ved den etablerte ordningen som fantes med privilegiene som grunnlag, og som definerte skogenes eiendoms- og bruksrett, med kobberverket som mest begunstigede part og myndighetene som garantist. Den ordningen virker å ha blitt godtatt av både verkseiere og bønder fordi skogene ble betraktet som allmenninger i kronens besittelse. Selv om skogsprivilegiene kobberverket hadde fått, først og fremst skulle sikre ressurser til verksdriften, hadde alle aktører i området en viss bruksrett i disse statsallmenningene. Idet staten satte i gang salg av sine eiendommer, oppsto en konflikt om skogområdene. Skulle salget av disse områdene bryte opp statens «overeierskap» til allmenningene og knytte dem til jordegodset som ble solgt til private, eller skulle områdene fortsette som statsallmenninger? At det første alternativet var en reell mulighet, støttes av skjøter gitt til bønder i Vingelen anneks, som klart ga dem eierskap til både dyrkbar mark og skogene rundt (Eggen, 1968). Denne utviklingen var av betydning for verket, ettersom privilegiene først og fremst ga rett til fri bruk i kronens skoger – og i private skoger kun mot leie. Et skifte i eierskap fra kronen til bøndene kunne derfor føre med seg kostnader for verket knyttet til leie av skog, men ikke minst svekket kontroll over hugsten i skogene.

Med Os som eksempel kan vi begynne med å se på hvem som var *de jure* eiere av jordegods i 1667, rett før krongodssalgene ble satt i gang. Ifølge Olav Volden (1976) eide kronen 66,3 prosent og proprietære (private som selv ikke nyttet jorden) 31,9 prosent. Resten (1,8 prosent) var i bondeselveie.

Tabell 1 Fordeling av eierskap over jordegods i Os i 1667

Kronen	Proprietærer	Bondeselveie
66,3 %	31,9 %	1,8 %

Kilder: Opplysninger hentet fra Volden (1976).

Partisipant Jens Bing ved Røros kobberverk og bergverkdirektør Henning Irgens var blant de største eierne av proprietærgods i Os mellom 1665 og 1699. Disse to var heller ikke de eneste proprietærene. Ti borgere fra trondheimsområdet eide jordegods i området, og halvparten av disse var på en eller annen måte tilknyttet kobberverket. Blant disse figurerer partisipantfamiliene Friis og Bing og funksjonærfamiliene Irgens og Hiort.

Ifølge matrikkelen av 1723 hadde derimot størsteparten av jordegodset gått over i bondeselveie, mens proprietærgodset kun utgjorde 5,6 prosent. Krongodset hadde økt fra nær null i 1680 (etter krongodssalg) til 8,8 prosent av det samlede godset i Os. Ut fra tallene alene virker det som en fortelling om bønder som sakte, men sikkert får eiendomsrett over jorden de nyttet. I Os – og jeg vil hevde at det gjaldt for hele Tolga-området – er dette likevel bare halve historien. Som følge av individuelle partisipanters innsats, og så en mer samlet innsats, ervervet Røros kobberverk i løpet av krongodssalgene jordegods i noen av verkets nærliggende områder, men mye av dette endte senere i bondeie. Imidlertid hadde verket og staten fått skilt ut skogområdene fra jordegodset og fått disse designert som statsallmenninger igjen (Thommesen, 2017). Min oppfatning er derfor at partisipantene og verksbetjentene kun så direkte eierskap over jordegods som gunstig i en begrenset periode under krongodssalgene, da skogenes status var mer usikker. Jordegodset kunne derimot avhendes til bondeselveie, da skogene var sikret verket for fremtiden – fra 1720-årene og fremover. En slik utvikling finner vi også igjen senere på 1700-tallet, da bondeselveie økte i Norge, utenom over skog, som ofte ble holdt tilbake i eierskapsskifter (Holmsen & Lunden, 1966).

I hele Østerdalen fogderi ser vi den samme tendensen til å holde skog utenfor i jordegodsskifter. Mens krongodset i Vingelen anneks i 1650 utgjorde 11,1 prosent av fogderiets samlede krongods, økte prosentandelen av krongods til 15,4 prosent i 1661 og til 22,9 i 1723. Av elleve anneks i fogderiet var det kun fire som økte andelen krongods mellom 1650 og 1723, nemlig Vingelen, Trysil, Tynset og Åmot (Østby, 1951). Mens de andre bygdene i Østerdalen så å si ble tømt for statlig eid gods, økte statens eierskap av det samlede godset i disse bygdene. Denne skjevfordelingen var ikke en tilfeldighet. Det er interessant å merke seg at både Vingelen anneks og Tynset sogn var områder med nærhet til flere bergverk, mens Trysil og Åmot var områder med betydelig sagbruksdrift. Altså hadde alle de fire områdene viktige næringer som var avhengig av ressurser fra skogen. Dette tyder på at staten holdt tilbake salg av skogområder med betydning for industri og næring og, som i tilfellet med bøndene i Vingelen anneks, trakk tilbake tidligere salg av skog til bøndene (Thommesen, 2017). En

nyere og mer samlet undersøkelse av sagbruks- og bergverkindustri i Østerdalen-området vil kunne belyse dette nærmere.

Nøyaktig hvilke mekanismer (fra statens eller partisipantenes side) som ble tatt i bruk for å skille skog fra jordegods, er usikkert, men et virkemiddel som verkseierne på Røros tok i bruk overfor allmuen, var rettsforfølgelse eller trusler om dette. Dette var et virkemiddel som først og fremst ble tatt i bruk for å håndheve bøndenes pliktarbeid, men det må også tolkes som en måte å stadfeste verkets rettigheter i skogområdene rettslig på. I 1686 figurerte for eksempel tidligere nevnte partisipant Jens Bing i en rettsak mot bøndene i Vingelen, hvor det ble klaget over at sistnevnte gruppe var «meget modvillige med kul og vedhugst til Verchits fornødenhed» (Eggen, 1968, s. 43). Kontroll av bøndenes hugst kommer på sin side klart frem i verkets egen ordre til allmuen. Allmuen, skriver de, må merke seg at all hugst som ikke skjer til den nyanlagte Fredrik IVs gruve, må stanse under trussel om straff (Røros kobberverk, 10/03 2016d).

Det mest synlige eksemplet på tiltak for å sikre verkets kontroll over skogene var likevel verkets kronemerking, eller innkroning, av skog i området. Kronemerking av skog var en praksis som startet i 1650-årene, og det var en måte å skaffe oversikt over skogenes tilstand på, med tanke på å innføre og håndheve hugstrestriksjoner eller forbud. Dette ble gjort gjennom fysisk merking av skogens grenser (Nissen, 1976). Kirsti Jordet (2003) lister flere innkronede skoger i Røros-området, deriblant Tolga, Feragen, Hådalen og Tufsingdalen med flere. Innkroningsforretningene var et offentlig anliggende, men det fremgår ikke alltid i hvor stor grad staten var involvert. Innkroningene må tolkes som ledd i håndhevingen av restriksjoner gitt til bøndene i Tolga-området og – i visse tilfeller – som forsøk på å forby dem all bruk av skogene, og derfor som en del i den lengre konsolideringen av kobberverkets hevd av eierskap til området (Thommesen, 2017).

Dragås

Kobberverket var også involvert i konflikter om allmenningene i Dragås-området nord for Røros fra starten av 1730-årene frem til 1760-årene. Selv om det var innslag av konflikt med allmuer også her (som regel knyttet til anklager om bønders ulovlige hugst), var den største motsetningen mellom verket og sagbrukere. En statlig kommisjon ble i 1735 satt

ned for å undersøke eiendoms- og bruksrett til skogene i Dragås. Kommissjonens forespørsel til partisipantene viser usikkerheten rundt skogallmenninger og eierskap. Partisipantene ble bedt om å gjøre rede for om skogene i Dragås lå i allmenninger, og om de tilhørte kongen eller andre. Til det svarte partisipantene at det fantes gårder underlagt kirken, og at skogene var tilknyttet disse (Røros kobberverk, 10/03 2016e). Dette var nok ikke et helt presist svar, siden det er usikkert hvorvidt eierskap til disse gårdene ga automatisk bruksrett til skogen rundt, eller om dette måtte bli utvist av myndighetene til bruk i næringsvirksomhet (Thommesen, 2017). Det var således usikkerhet og uenighet om råderett over skogene. Likevel gikk verkseierne til oppkjøp av flere gårder i Dragås-området i hensikt å sikre seg tilgang til skogene rundt gårdene, et virkemiddel som verket særlig nyttet i dette området. Andre virkemidler ble også tatt i bruk. Blant annet foreslo daværende bergskriver Peder Hiort i et brev fra 1766 at verket ikke bare skulle gå til oppkjøp av land, men også etablere flere anlegg i ettertraktede områder og overrapportere ressursbehov til myndighetene: «Der behøves vel ej til Verket saa meget aarlig men Summen maae sættes saa høj for at hindre andre at komme derud og gjøre Verket indpas» (Røros kobberverk, 10/03 2016a). Også i Dragås var rettsforfølgelse et virkemiddel i konflikt om skogene. Tretvik (2000) refererer en sak fra den såkalte bergretten fra starten av 1700-tallet. En privatperson i Ålen mente at han hadde rett på skog i det samme området som han bygslet jord i, og han gikk til sak mot andre bønder i området. Kobberverkets betjenter skulle avgjøre saken, skjønt de stevnede bøndene arbeidet for verket med leveranse av ved og trekull. Saken ble avgjort til verksbøndenes fordel, og kullet og veden ble sendt til gruvene (Tretvik, 2000). Kobberverkets jurisdiksjonsmyndighet var en privilegert rett gitt av staten, og den viser det sterke båndet mellom stat og næringsaktør. Samtidig var ikke verkets betjenter uavhengige dommere, men i høyeste grad parter i saken, og jurisdiksjonsretten må derfor regnes som enda et virkemiddel som sto til verkets disposisjon da det oppsto konflikt om skogene.

Femund

Spesielt etter anleggelsen av Femund smeltehytte i 1740-årene ekspanderte kobberverket driften lenger og lenger sørover. Målet var hele tiden å

tilfredsstillende behovet for skogressurser og, som en disposisjon til myndighetene fra verkets betjenter viser, ble en geografisk ekspansjon fremstilt som helt nødvendig: «[I] stæden for de udi Værcketz Cirkumference forhen værende og nu Mesten deels afhugne Skouge, af almindingene, som beqvemmeligst og nærmest uden for dend indhugne Cirkumference kunde findes, Værcket en viss Etendi af Skoug at tillegge» (Røros kobberverk, 10/03 2016b). Oppmerksomheten var rettet mot skogallmenningene, og verksbetjentene ønsket at staten skulle merke disse til verkets bruk.

Det var flere konflikter om skogene langs og sør for Femunden, men konflikten med rendalsallmuen var den lengste og bitreste. Verkets tiltagende ekspansjon sørover førte til klager fra bøndene i Rendalen, som så på skogen som sin. Rendalsbøndene var en større gruppe enn bøndene i Tolga, og de hadde forbindelser med sagbrukseiere i Christiania, som på sin side hadde interesse av sagtømmer fra Trysil og Rendalen-området (Thommesen, 2017). Dette var altså aktører med en mer omfattende næringsinteresse av skogene enn for eksempel allmuen i Tolga. Konflikten tilspisset seg i 1766, da rendalsbøndene fikk gjennomslag hos generalforstamtet om å vedta hugstforbud overfor bygdene som leverte materialer til kobberverket (Dahle, 1894). Forbudet ble raskt opphevet, men saken fremhever både konflikten og verkseienes interesser, forventninger og innflytelse over statens administrasjon av skogene. Var generalforstamtets oppgave å bevare skogene eller å beskytte skogintensiv næring? Eierne og ledelse ved verket forventet at amtet skulle løse begge oppgavene til verkets fordel. Generalforstamtet ble til slutt lagt ned under Johan Struensees regjeringstid, fordi det ikke løste noen av disse oppgavene (Fryjordet, 1992).

Problemerkene med bøndene og amtet virker å ha ansporet verksledelsen til å sende inn en lengre rapport om verkets bruksskoger. Her skriver de at bøndene riktignok hadde setre i skogene og anså disse som sin eiendom, men skogene «tilforne har været og endnu bør være Kongens Alminding» (Røros kobberverk, 10/03 2016c). Dette fordi verksledelsen hevdet å ha sett bygselsedler utgitt av kongens fogd, som derfor beviste kongens overeierskap til områdene. Saken dreide etter hvert til verkets fordel. I 1792 foreslo allmuen i brev til verket at allmenningene skulle deles mellom dem og kobberverket, noe sistnevnte avslo. Staten vedtok til slutt verkets forrett til områdene, med noen innrømmelser til allmuen. Dette utvidet verkets

virkeområde med 83 kvadratkilometer (Nissen, 1976). Det er klart at også dette var skogområder med uviss tilhørighet til bestemte grupper, i den forstand at oppfatningen av bruksrett og tilhørighet opp gjennom tidene ikke nødvendigvis var formalisert. Bøndernes bruk i området var i stor grad rettet mot tømmerleveranser til sagbruksindustrien, men var like fullt basert på en forståelse av at områdene var allmenninger til bruk for allmuen. Det må også påpekes at slike konflikter ofte tok form av allmue mot allmue, for eksempel verksbønder mot sagtømmerbønder, hvor hver allmue hadde forskjellige næringsinteresser.

Konklusjon

Ulike oppfatninger om bruks- og eiendomsrett – og konfliktene om skog som kobberverket var involvert i – hadde sine særegenheter avhengig av tid og sted. For eksempel gjorde bakteppet med krongodssalg at konfliktene om skog i Tolga artet seg annerledes enn konfliktene i Dragås, der verket i større grad fryktet en sterkere sagbruksindustri. Likevel kan vi trekke noen generelle konklusjoner av kobberverkets nesten 150 år lange kamp om skogene. For det første er det tydelig at den privilegieretten verkseierne hevdet, sto i motsetning til sedvaneretten hevdet av bøndene og allmuen. For det andre bidro privilegiene til å sikre skogressurser for verket. Privilegiesystemet var på denne måten en institusjon som åpnet for at kobberverket hadde sterke virkemidler til rådighet i konflikter om skogene. Fremst av disse var forrangene privilegiene ga for bruk av kongelige allmenninger. Som støtte kom makten verkets jurisdiksjonsrett ga dem i tvister om skog. Allmenningene, forstått fra allmuens side som felleseie, ble som følge av verkets privilegerte rettigheter skilt ut fra det som måtte være av eierskap til omliggende jord, og allmuens bruk ble begrenset. Likevel var det tydelig at partisipantene ikke hadde interesse av at skogallmenningene skulle bli gitt dem – eller solgt dem – i et *de jure* eierforhold. Tvert imot argumenterte partisipantene som oftest for at skogområdene skulle regnes som allmenninger under kronens eie. Dette kan forklares med at privilegieretten som regel ga verket hevd i statsallmenninger, samt at kronen i tidlig moderne tid tross alt var Danmark-Norges største landeier med – logisk sett – en egeninteresse i å opprettholde denne statusen. Med andre ord ønsket verket

å beholde et etablert system, så lenge det var fleksibelt og kunne nyttes til å sikre verkets interesser. Uansett ser det ut til at hevdelse av privilegienes forrang i skogene førte til at allmenningenes tradisjonelle *funksjon* som allmenninger ikke ble opprettholdt. Slik Ståle Dyrvik skriver, skjøv privilegiene til side «dei grunnleggende interessene til lokalsamfunna kring verka» og sto igjen «som uttrykk for ei særhandsaming av borgarskapet» (Dyrvik, 1979, s. 85).

Sett mot England i denne perioden er det noen interessante likhetstrekk. Allmenninger var et stridstema i begge land, og i begge land var et gjennomgående aspekt bøndernes forståelse av sedvanerett, og en overklasse (av borgere og i England også adelige) som gikk imot denne sedvaneretten og forsøkte å hegne inn (enclose) allmenninger til eget bruk. Når det gjelder selve landskapet, hadde partisipantenes kronemerking av skog den mest åpenbare likheten med de fysiske innhegningene i England. Den politiske likheten var at landeiere og borgere i begge land var støttet av staten i dette forsøket på enclosure, i England gjennom «parliamentary acts» og i Norge gjennom privilegering. I begge tilfeller ledet statlig støtte til en endring av bøndernes stilling på landsbygda: Engelske bønder ble i større grad landarbeidere, mens norske (dog i større grad selveiende) bønder på lignende måte ble introdusert for lønnsarbeid ved bergverkene.

Det finnes også åpenbare ulikheter. Den engelske staten var kommet lenger på vei mot å bli en borgerlig stat med et utviklet parlamentarisk styre, mens staten i Danmark-Norge var eneveldig. Denne forskjellen var også grunnlaget for forskjellen i konstitusjonelle og institusjonelle virkemidler: parlamentarisk lovgivning i England, privilegering i Norge. I England var nok også innhegning og, slik Thompson (1993) skildrer det, en omfattende utrydding av allmenninger et viktigere mål for motstanderne av denne måten å fordele land på. Som vist over ønsket derimot ikke partisipantene på Røros en utrydding av allmenninger for enhver pris. De ønsket først og fremst at disse skulle være underlagt kronen, og at en klar førsterett til bruk ble gitt kobberverket. I den norske konteksten er det derfor spesielt interessant at privilegiene sprang ut fra – og var et typisk uttrykk for – et eneveldig system i den føydale danske staten, men ble anvendt av en stadig større og politisk mektigere klasse av borgere i Norge. Privilegiesystemet var i denne perioden derfor en gammel føydal institusjon som

tjente byborgerskapet, den klassen som til slutt vant mest på den gradvise overgangen fra et eneveldig til et moderne samfunnssystem.

Referanser

Arkivmateriale

- Røros kobberverk. (10/03 2016a). *Privatarkiv 211, Røros kobberverk*. 1,40, L0002, O.A. 1.2. *Bergskriver Hiorts skrivelse til Directionen*. (1766). Statsarkivet i Trondheim.
- Røros kobberverk. (10/03 2016b). *Privatarkiv 211, Røros kobberverk*. 9B.1.9 *Copi av verksbetjenternes givne forklaring til følgende poster (om verkets beskaffenhet)*. (1735). Statsarkivet i Trondheim.
- Røros kobberverk. (10/03 2016c). *Privatarkiv 211, Røros kobberverk*. 1,40, L0002, O.A. 1.2. *Direksjonen til generalforstamtet*. 30. august. (1766b). Statsarkivet i Trondheim.
- Røros kobberverk. (10/03 2016d). *Privatarkiv 211, Røros kobberverk*. 17A.1.9. *Forbud til Dalsbygdens og Vingelens almue ang. kull- og røstvedhugst mellem (og fra) Grafåsberg (Fr. 4des grube) og den alminnelige sommervei, som går fra Os til Vingelen*. (1709). Statsarkivet i Trondheim.
- Røros kobberverk. (10/03 2016e). *Privatarkiv 211, Røros kobberverk*. 17A, 1.10. *Kopi av partcipanternes erklæring til bergamtet etter kongl. reskript av 13. mai 1735*. (1736). Statsarkivet i Trondheim.

Litteratur

- Aschehoug, T. H. (1892). *Norges nuværende Statsforfatning* (Bd. 2). Christiania: Mallings.
- Berge, E. (1996). Types of commons in Norway and Sweden: Concepts for a precise description of the legal institutions. I K. Haarstad & A. M. Tretvik (Red.), *Bønder, jord og rettigheter: rapport fra agrarhistorisk symposium*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Historisk institutt.
- Berge, E. & Haugset, A. S. (2015). On enclosure Norwegian style. *International Journal of the Commons*, 9(2), 533–551.
- Dahle, H. C. (1894). *Røros kobberværk 1644–1894*. Christiania: Grøndahl & Sønns Bogtrykkeri.
- de Moor, T., Lana-Berasain, J. M., Laborda-Pemán, M., van Weeren, R. & Winchester, A. (2016). Ruling the commons. Introducing a new methodology for the analysis of historical commons. *International Journal of the Commons*, 10(2), 529–588. <https://doi.org/10.18352/ijc.760>
- Dyrvik, S. (1979). *Norsk økonomisk historie 1500–1970*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Eggen, E. (1968). *Vingelen: sogeminner frå heimbygda*. Vingelen: Nemda for Vingelsboka.
- Fryjordet, T. (1992). *Skogforhold, skogbruk og skogadministrasjon fram til 1850* (Bd. 1). Oslo: Landbruksdepartementet, Direktoratet for statens skoger.
- Fryjordet, T. (2003). *Bergverkenes treforbruk*. Elverum: T. Fryjordet.

- Hardin, G (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162 (3859), 1243–1248.
- Helland, A. (1892). *Norsk bergret: med udsigt over andre landes bergværkslovgivning*. Christiania: Aschehoug.
- Hodne, F. (1985). *Norges økonomiske historie 1815–1970* (2. utg.). Oslo: Cappelen.
- Holmsen, A. & Lunden, K. (1966). *Gard, bygd, rike: festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 årsdag 5. juni 1966*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jordet, K. (2003). *Særtrekk ved kobberverksdrifta ca. 1630–1890 : Rørosverket og bygdene i Nord-Østerdalen i samspill og konflikt*. S.l.: Kulturavdelingene i Tolga og Os.
- Heckscher, E. F. (1969). Mercantilism. I D. C. Coleman (Red.), *Revisions in mercantilism* (s. 19–35). London: Methuen.
- Nagel, A.-H. (1985). Avgjørelsesprosessen omkring bergprivilegier i Norge på 1700-tallet. I K.-G. Anderson (Red.), *Industri og bjergværksdrift: privilegering i Norden i det 18. århundrede* (Bd. 5). Oslo: Universitetsforlaget.
- Nagel, A.-H. (1986). *Staten og bergverkene. Avgjørelsesprosesser omkring bergverksprivilegier under eneveldet*, doktoravhandling, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Nissen, G. B. (1976). *Røros kobberverk 1644–1974*. Trondheim: Aktietrykkeriet.
- McCloskey, D. N. (1972). The enclosure of open fields: Preface to a study of its impact on the efficiency of English agriculture in the eighteenth century. *Journal of Economic History*, 32(1), 15–35. <https://doi.org/10.1017/S0022050700075379>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robson, E. (2017). Improvement and epistemologies of landscape in seventeenth-century English forest enclosure. *Historical Journal*, 60(3), 597–632.
- Thommesen, H. I. (2017). *Privilegiesystemet som økonomisk institusjon i Danmark-Norge. En studie av privilegiene gitt til Røros kobberverk 1646–1818*, masteroppgave, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Thompson, E. P. (1993). *Customs in common*. New York: New Press.
- Tretvik, A. M. (1996). Om eksklusiv bruk av allmenning. Lovgivning og praksis. I K. Haarstad & A. M. Tretvik (Red.), *Bønder, jord og rettigheter: rapport fra agrarhistorisk symposium*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Historisk institutt.
- Tretvik, A. M. (2000). *Tretter, ting og tillitsmenn: en undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet*. Trondheim: Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Volden, O. (1976). *Os i Østerdalen: bosetning, eiendomsforhold og næringsliv inntil år 1800*, hovedoppgave, Universitetet i Trondheim, Trondheim.
- Øisang, O. (1946). *Røros Kobberverks historie* (Bd. 2). Trondheim: Rørosbokkomiteen, Globus-forlaget.
- Østby, A. (1951). *Utviklingen av jordeiendomsforholdene i Østerdalen fogderi 1650–1661–1723*, hovedfagoppgave, Universitetet i Oslo, Oslo.